

Eesti iseseisvus võideti Moskvas

Toimetanud Andres Adamson
Kujundanud Kaspar Ehilvest

Fotod: autorite ja kirjastuse Argo fotokogu

Esikaanel kasutatud fotod: [iStockphoto.com/ValerijaP](https://www.istockphoto.com/ValerijaP)
ja Wikimedia Commons: Ivar Leidus

© Kirjastus Argo, 2016
© MTÜ Eesti Vabaduse Eest!, 2016
ISBN 978-9949-527-82-3
www.argokirjastus.ee
Trükitud trükikojas Print Best

Sisukord

<i>Jüri Kraft</i> . Saateks.....	7
Lühikronoloogia.....	10
<i>Vaino Väljas</i> . Taasiseseisvumisest.....	15
<i>Igor Gräzin</i> . Suveräänsuse süünd ja Nõukogude kadu.....	33
<i>Jüri Kraft</i> . Saadikuna Moskvast.....	47
<i>Tiit Made</i> . Eestlased impeeriumi hauakaevajatena.....	70
<i>Klara Hallik</i> . Esimese kongressi toonasest tähendusest.....	109
<i>Arnold Rüütel</i> . Meenutusi NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressist.....	117
<i>Indrek Toome</i> . Pisut minu juhitud ENSV valitsusest.....	126
<i>Vello Pohla</i> . Kohtumine Boriss Jeltsiniga Riiklikus Ehituskomitees ning osavõtt Gdljani ja Ivanovi komisjoni tööst.....	136
<i>Ivar Raig</i> . NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi regioonidevaheline demokraatide saadikurühm ja Eesti.....	150
<i>Marju Lauristin</i> . MRP komisjonist, emotsionaalselt.....	155
<i>Enn Tõugu</i> . Kremli ja Kremli.....	162
<i>Siim Kallas</i> . Moskva meenutusi.....	170
<i>Jüri Kahn</i> . Noored rahvasaadikud ja NSV Liidu lagunemine.....	177
<i>Toivo Ninnas</i> . Kapten Toivo Ninnase Moskva seiklused.....	190
<i>Peeter Jalakas</i> . Saarlane Kremli.....	195
<i>Andres Aruvald</i> . Pinginaabrid.....	201
<i>Arder Väli</i> . Kohtumised Moskvast.....	204
<i>Mihhail Bronštein</i> . 1991. aasta „kuumad kuud“: Eesti taasiseseisvumine.....	209
<i>Ivar Raig</i> . Kolm otsustavat augustiputši päeva teel Jaapanisse.....	212
<i>Arvo Haug</i> . Ühiskonda ravitsemas.....	217
<i>Andres Adamson</i> . Toimetaja järelsõna.....	248
Lisad.....	254
Isikunimede register.....	263

Saateks

16. juunil 2016 toimus Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumis Toomemäel MTÜ Eesti Vabaduse Eest! ja MTÜ 20. Augusti Klubi ühisistung. Esimene neist ühendustest koondab endisi NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi elusolevaid Eesti-meelseid saadikuid, teine – 20. augustil 1991 Eesti Ülemnõukogus taasiseseisvumise väljakuulutamise poolt hääletanud saadikuid. Inimesi, kes sisuliselt juhtisid Eesti taasiseseisvumisprotsessi – nii palju, kui seda üldse juhtida sai. Ühingute liikmeskonnas on muidugi hulk kattumusi. Ühisistungil pidasid ettekanded Siim Kallas ja professor Andres Kasekamp, järgnesid diskussioon, kontsertosa ja kohvilaud. Kõik läks kenasti, isegi toredasti, kuid jäi üks „aga”. Nagu tavaliselt, oli istungile kutsutud külalisi. Teiste seas saadeti seekord kutse kolmeteistkümnele Tartu Ülikooliga seotud ajaloo professorile ja -dotsendile. Kõik said hiljem ka meeldetuletuse. Neist kolm teatasid oma mitteosalemisest, ülejäänud lihtsalt ei tulnud kohale. Olgu peale, kõik neist ei huvitu ehk meie lähiajaloo teemadest, ent õige mitme kohta ei käi see tõdemus kohe kindlasti. Nemad jätsid end ilma võimalusest saada otseallikaist, kunagiste murranguliste sündmuste keskmes või vähemalt väga lähedal olnuilt lisateavet, esitada küsimusi, täpsustada ebaselgeks jäänud detaile jne. Mitmed meie ühingute liikmed on juba õige eakad, seda võimalust ei pruugi enam kuigi sageli ette tulla. Seekord poleks noil ajaloolastel vaja olnud selleks kusagile sõita või ise midagi ette võtta, kõik toodi neile lausa koju kätte...

Ma ei kirjutaks seda, kui tegemist poleks millegi sümptomaatilisega – millegagi, mis illustreerib kogu tänase Eesti ühiskonna suutumist nüüdseks juba veerand sajandi taha jäävatesse murrangulistesse sündmustesse. Ma ei kirjuta seda solvumisest, eneseõigustuseks või soovist kuidagi oma ego upitada. Ka mina pole juba ammu enam noor ega soovi seoses nende ajas aina kaugenevate sündmustega kelleltki mingisugust avalikku tänu või pidulikku äramärkimist mitte mingisugusel kujul. Arvan, et sama võib öelda kui mitte päris kõigi, siis igal juhul suure enamuse teiste selle raamatu kaante vahel esile astuvate autorite kohta. Kirjutan murega. Sest see pole vaid nii-öelda Tartu ajaloolasi tabanud tõbi, vaid väga- väga paljud meie ühiskonnas hindavad Eesti taasiseseisvumise ja Nõukogude impeeriumi lagunemise protsessi täiesti või osaliselt vääralt. Minevikusündmuste vale hindamine ähvardab aga uute vigadega tulevikus.

See kogumik siin koondab aastail 1989–1991 NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi kuulunud rahvasaadikute tagasivaatavaid kirjutisi. Neilt, kes seda ise tahtsid või aega said – sest mõned meist on veel vägagi tegusad nii ühiskonnaelus kui majandus-, akadeemilises või mõnes muus sfääris, ja mõnel, vastupidi, oli tõsisaid tervise- jm probleeme. Paar lugu jäid lõpetamata või üldse kirja panemata autori siitilmast lahkumise tõttu. Täna südamest kõiki, kes paari viimase aasta jooksul raamatu saamisloos tegevad olid, eriti aga Vaino Väljast, Indrek Toomet, Tiit Madet, Arnold Rüütlit, Arvo Haugi, Ivar Raigi ja Igor Gräzin, kellega neis küsimusis korduvalt koos käisime!

Raamatus on ainult selle jaoks kirjutatud ja varem mujal avaldamata tekstid, ühe erandiga: Igor Gräzini artikkel jõudis enam-vähem samal kujul ilmuda ka ajakirjas Akadeemia nr 11/2015. Ent ka see on algselt kirjutatud selle kogumiku jaoks siin. Paar kirjutist põhinevad kogumiku 2015. aastal ettevalmistamise käigus toimunud konverentsi ettekannetel. Kitsama teema ja sisu osas olid kõigil vabad käed, mistõttu artiklites on mõistagi kattuvusi, samade sündmuste käsitlemist eri vaatenurkadest, omavahelisi vaidlusigi. Lausa põhimõttelisi vaidlusi. Ent kui lugeja need meenutused läbi loeb, küpseb loodetavasti temaski arusaamine, et miski on meie tavavaadetes nende aegade kohta nihkesse läinud.

Mitte küll kõikide artiklite, kuid tervikuna on raamatu teemaks Rahvasaadikute Kongress, millesse kuulumine kõiki autoreid seobki. Eesmärgiks oli püüda avada eesti keeleruumis selle institutsiooni tähtsus Nõukogude Liidu lagunemises ja Eesti taasiseseisvumises. Sest ilma selle koguta, teistsuguste arengute või taandarengute korral, võinuks too impeerium tänaseni alles olla. Eeldan küll, et Baltimaad vabanenuks ka sündmuste teistsuguse käigu korral, kuid see oleks toimunud läbi palju pikemate ja piinarikkamate protseduuride. On täiesti ekslik arvata, et saime priiks lihtsalt tänu oma vabadusjanu üldrahvalikule demonstreerimisele, rahvusvahelise õiguse võidutsemisele ja Moskvale avaldatud rahvusvahelisele survele. Veel 1989. aasta alul olid Nõukogude Liit ja selle juhtkond sellised, et meie endi arvamus ja tahe neile suurt korda ei läinud või võinuks hoopis viia uute massiliste repressioonideni; rahvusvaheline õigus käib alati sündmuste sabas, mitte ees, ja kui välised viisakusreeglid kõrvale jätta, taandub see lõppkokkuvõttes suurriikide ja blokkide kokkulepetele; ning veel suvel 1991 oli Lääs täiesti rahul sellega, kui Baltimaad saavad millalgi nähtavas tulevikus, mõne aasta jooksul, võimaluse eralduda Liidust selle enda seaduste ja sellega peetavate läbirääkimiste tulemuste alusel, peaasi et vägivallatult. Rahvasaadikute Kongress oli selle kokkukutsumise ajal oluline esiteks väga avaliku, otse prožektorite valgusvihkudes oleva tribüünina, mille ärakasutamine võimaldas järk-järgult, väliselt täiesti seaduslikult, kehtivaid reegleid vastavalt oma eesmärkidele ära kasutades või veidi modifitseerides muuta olevikku ja seeläbi ka tulevikku.

Muuta esmalt ettekujutust võimalikust tulevikust. Muuta liitriigi nime kandnud unitaarriik esmalt föderatsiooniks, siis konföderatsiooniks ja see lõpuks üldse allavett saata. See viimane, Nõukogude Liidu nõnda kiire lõpp, oli siiski suuresti juhuste summa, läbikukkunud augustiputši ärakasutamise tulemus paljude osapoolte poolt paljudel erinevatel, ka egoistlikel ajenditel, ning veel kaks aastat varem, Rahvasaadikute Kongressi tööle hakates, oli see täiesti etteaimamatu. Mida ka ei räägiks tagantjärele targad.

Eestist valitud saadikutel oli Rahvasaadikute Kongressil täita suuna- näitajate roll. Eesti polnud eeskäijaks mitte ainult tänu meie 16. novembril 1988 vastu võetud suveräänsusdeklaratsioonile, mis käivitas küll mitte otsekohe, kuid mõne aja pärast ikkagi juriidilis-poliitilised protsessid impeeriumi lagunemiseks, vaid ka tänu sellele, et näitasime Kremli Kongresside Palees ette selle lagunemise võimaliku veretu mehhanismi – läbi liiduvabariikide isemajandamise, majandusliku iseseisvuse. Just Eesti delegatsiooni eestvedamise ja visa tööga tühistati juba liiduparlamenti esimese tööaasta, 1989. aasta, jõululaupäeval Teise maailmasõja valla päästnud Molotovi-Ribbentropi pakt ja selle salaprotokollid. See oli stardipauk suurteks muutusteks maailmapoliitikas. Tookordne eestlaste algatustel toimunud tegu on maailma poliitilise kaardi muutumisel oluliseks tähtsündmuseks. Praeguste Eesti poliitikute poolt tuleks seda väärtustada ja tuletada ka Euroopas meelde, et seda tegid ennekõike just eestlased. Meil ei ole oma ajaloost teisi nii määrava maailmaajaloolise tähtsusega saavutusi esile tuua. Mis sest, et me olime seda tehes mitte maailma ega näiteks Vene demokraatia, vaid omaenese asjade eest väljas. See oli loomulik. Me olime oma riigi kunagi kaotanud. Oma riik oli vaja tagasi võita.

Lõpetan siiski isikliku motiiviga. Tulevad meelde meie taastatud riigi algusaastad. Mind juhuslikult kohates pöörasid mõned tuttavad inimesed nüüd näo ega tervitanud enam, sest olin ju endine „nomenklatuuri esindaja“, kauaaegne ENSV minister. See ei läinud neile korda, et olin üks meie riigi taastajatest ja võidelnud meie kõigi vabaduse eest eesliinil. Ajaloos on ikka nii olnud, juba Suure Prantsuse revolutsiooni ajast, et revolutsioon õgib oma lapsi, selle juhid lähevad hiljem nii-öelda giljotiini alla. Meie jäime siiski ellu. Elagu Eesti!

Jüri Kraft,

MTÜ Eesti Vabaduse Eest! juhatuse esimees

Lühikronoloogia

1985

- 11.03 NLKP Keskkomitee peasekretäriks valiti M. Gorbatšov.
- 19.11 M. Gorbatšovi ja R. Reagani esimene kohtumine (Genfis). Ühtegi kokkulepet ei sõlmitud. R. Reagan nimetas kohtumist rahumissiooniks.
- 24.12 B. Jeltsin valiti Moskva linnakomitee I sekretäriks.

1986

- 25.02 Partei XXII kongress. Suund endiselt kommunismi ülesehitamisele. Perestroika-kursi heakskiitmine. Arhiivide osaline avamine. Vähenes avaliku infovahetuse tsenseerimine.
- 21.04 M. Gorbatšov teatas, et NSVL on valmis laiali saatma Varssavi pakti juhul, kui likvideeritakse ka NATO (Varssavi Lepingu Organisatsioon likvideeriti 1. juulil 1991 Prahas selle seitsme alalise liikme poolt allkirjastatud protokolliga).
- 11.10 M. Gorbatšovi ja R. Reagani teine kohtumine (Reykjavíkis). Arutati ballistiliste raketide likvideerimist. USA oli nõus likvideerima kümne aasta jooksul kõik tuumarelvad. NSVL ei olnud nõus (kohtumine toimus laeval Georg Ots).

1987

- 13.01 NSVL valitsuse otsus ühisettevõtete loomise kohta.
- 27.01 NLKP Keskkomitee pleenumi otsus kooperatiivide loomise lubamiseks.
- 19.02 M. Gorbatšovi kahepäevane visiit Eestisse.
- 25.02 Vallandus „fosforiidisõda”.
- 25.05 Asutati loomeliitude kultuurinõukogu.
- 25.06 NLKP Keskkomitee pleenum tunnistas, et kaks aastat varem käivitatud „uskorenije” (kiirendus) on läbi kukkunud.
- 23.08 Hirvepargi rahvakoosolek. MRP avalikustamise nõudmine.
- 26.09 Tartu ajalehes Edasi ilmus artikkel „Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele”.

- 08.12 M. Gorbatšovi ja R. Reagani kolmas kohtumine (Valges Majas). Seisukohtade lähenemine. Kesk- ja lühimaarakettide likvideerimise leping. See jõustus 1. juulil 1988.
- 12.12 Asutati Eesti Muinsuskaitse Selts.
- 14.12 NLKP Keskkomitee Poliitbüroo salajane otsus „Natsionalismi ilmingutest Eestis, Lätis ja Leedus”.

1988

- 01.04 Algas kahepäevane loomeliitude pleenum.
- 13.04 E. Savisaare ettepanek asutada Rahvarinne perestroika toetuseks.
- 15.05 Nõukogude vägede Afganistanist väljaviimise algus.
- 23.05 R. Reagani nädalane visiit Moskvasse. Leping keskmaa tuumaraketite vähendamiseks.
- 05.06 Lauluväljakul algasid vanalinna päevadest välja kasvanud spontaansed öölaulupeod.
- 14.06 R. Reagani avaldusega määrati 14. juuni Balti vabaduse päevaks.
- 16.06 EKP Keskkomitee pleenum vabastas I sekretäri ametist Karl Vaino ja pani ametisse Vaino Väljase.
- 10.11 NLKP Keskkomitee Poliitbüroo arutas olukorda Balti riikides. Kohapeale saadeti kolm emissari. Eestisse tuli Viktor Tšebrikov (saabus Tallinna 11.11).
- 16.11 Eesti NSV Ülemnõukogu erakorraline istungjärk; võeti vastu suveräänsusdeklaratsioon.
- 26.11 NSVL Ülemnõukogu Presiidium kuulutas Eesti NSV suveräänsusdeklaratsiooni kehtetuks.
- 07.12 Eesti NSV Ülemnõukogu otsus kuulutada eesti keel riigikeeleks.

1989

- 24.02 Pika Hermannini torni heisati sinimustvalge rahvuslipp.
- 26.03 NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi valimised. Sisuliselt esimesed osaliselt vabad valimised Nõukogude Liidus.
- 18.05 Eesti NSV Ülemnõukogu otsus: Eesti läheb alates 1. jaanuarist 1990 üle täielikule isemajandamisele.
- 25.05 Kremlis algas Rahvasaadikute Kongressi esimene istungjärk.
- 08.08 Eesti NSV Ülemnõukogu otsus „Haldusreformi läbiviimisest Eesti NSVs”.
- 08.08 Kohalike omavalitsuste valimise seadus.
- 23.08 Balti kett, 620 km, Pika Hermannini tornist Riia kaudu Vilniuse Gediminase tornini. Osales ligi 2 miljonit inimest.

- 10.11 Kohalike omavalitsuste volikogude valimised.
- 17.11 Eesti NSV Ülemnõukogu võttis vastu Ülemnõukogu valimise seaduse. Sätestati 10aastane paiksustsenssus.
- 27.11 NSVL Ülemnõukogu seadus Eesti-Läti-Leedu majandusliku iseseisvuse kohta.
- 24.12 Rahvasaadikute Kongress tunnistas MRP salaprotokollide olemasolu ja tunnistas need õigustühiseks nende allakirjutamise hetkest alates. Esimesel hääletusel 23.12.1989 kukkus läbi. 800 saadikut oli poolt ja 1150 vastu, u 200 jäid erapooletuks. II hääletamine 24.12, osales 1952 (koosseis 2249). Poolt 1453, vastu 251, erapooletuid 266.

1990

- 02.02 Eesti NSV kõigi tasandite rahvasaadikute täiskogu koosolek Tallinna Linnahallis.
- 23.02 Eesti NSV Ülemnõukogu tühistas konstitutsiooni paragrahvi, mis määras komparteile juhtiva osa ühiskonnas.
- 11.03 NLKP KK pleenum otsustas luua NSV Liidu presidendi ametikoha.
- 12.03 NSVL Rahvasaadikute Kongress valis M. Gorbatšovi NSVL presidendiks.
- 18.03 Eesti Ülemnõukogu XII koosseisu valimised. Valiti 101+4 saadikut. Need neli olid Nõukogude armee esindajad.
- 23.03 EKP XX kongress Sakala keskuses. 1990. a jaanuari seisuga oli EKPs arvel 105 600 liiget ja 681 liikmekandidaati. 29. jaanuaril 1991 (siis kui toimus EKP XXI kongress) oli järel 5004 liiget.
- 29.03 Ülemnõukogu XII koosseisu I istungjärk. Otsus „Eesti riiklikust staatusesest“. Peatati NSVL konstitutsiooni kehtimine Eesti territooriumil. Kuulutati välja tähtajatu üleminekuperiood riikliku iseseisvuse taastamiseni.
- 12.04 Balti riikide valitsusjuhid sõlmisid Vilniuses lepingu Balti ühisturu moodustamiseks.
- 12.05 Tallinnas taasasutati 1934. a loodud Balti Riikide Nõukogu.
- 14.05 M. Gorbatšovi dekreet, mis tunnistas kehtetuks Eesti Ülemnõukogu otsuse „Eesti riiklikust staatusesest“ ja riikliku sümboolika seaduse.
- 19.05 M. Gorbatšovi dekreet, mis kuulutas kehtetuks Eesti seaduse „Eesti valitsemise ajutise korra alustest“.
- 22.05 Intrite katse vallutada Toompea.
- 13.06 Ülemnõukogu võttis vastu omandiseaduse.
- 16.06 Balti Assamblee I istung Jürmalas.
- 02.07 Algas NLKP XXVIII kongress. See jäi ka viimaseks.
- 27.07 Balti liidrite kohtumine Jürmalas. Otsus: ei osaleta enam liidulepingu

väljatöötamisel. Osales B. Jeltsin, kes toetas Balti riikide suveräänsuse ideed.

- 01.08 E. Savisaare ja V. Bakatini leping. Eesti Siseministeerium väljus NSVL Siseministeeriumi alluvusest. Sellega välistati ka OMONi tegutsemine Eestis.
- 06.08 Eesti Ülemnõukogu erakorraline istungjärk. Nõukogude armee osade viibimine Eestis tunnistati Eesti suveräänsete õiguste rikkumiseks. Võeti vastu seadus riigilipu ja riigivapi kohta.
- 20.09 Eesti Ülemnõukogu võttis vastu politseiseaduse. Algas miilitsastruktuuride kaotamine ja Eesti Politsei taasloomine.
- 22.10 Eesti Ülemnõukogu võttis vastu seaduse Eesti Vabariigi majanduspiirist.
- 17.11 NSVL Ülemnõukogu istung. M. Gorbatšovi ettekanne „Olukorrast riigis“. Edaspidi ei vajanud erakorralise seisukorra väljakuulutamise kohalike võimuorganitega kooskõlastamist.
- 17.12 Algas NSVL Rahvasaadikute Kongressi IV istungjärk. Otsustati korraldada referendum uuendatud Nõukogude Liidu kohta. A. Rüütel teatas Kongressi kõnetoolist, et Eesti ei ühine liidulepinguga.
- 20.12 NSVL välisminister E. Ševardnadze teatas erruminekust protestiks suurvene diktatuuriohu vastu.

1991

- 07.01 Kindral F. Kuzmin teatas E. Savisaarele, et 8. jaanuari hommikul tuuakse Tallinna täiendav dessantpolk, et kinni püüda Nõukogude armee asemel alternatiivteenistusse astunud noormehi.
- 12.01 A. Rüütel ja B. Jeltsin allkirjastasid Moskvas Eesti-Vene poliitilise kokkuleppe.
- 13.01 B. Jeltsini kiirvisiit Tallinna. Balti riikide ja Venemaa ühisavaldus.
- 13.01 Eesti Ülemnõukogu Presiidium moodustas erakorralise kaitsenõukogu.
- 15.01 Eesti Ülemnõukogu ratifitseeris lepingu Vene Föderatsiooniga.
- 18.01 Toompeal hakati rajama barrikaade.
- 21.01 M. Gorbatšov lubas Eestis jõudu mitte kasutada.
- 31.01 Eesti Ülemnõukogu otsus iseseisvusreferendumi korraldamiseks, et ennetada üleliidulist referendumit.
- 03.03 Toimus iseseisvusreferendum. Osales 948 130 hääleõiguslikku isikut ehk 82,86% nimekirjadesse kantutest. Jaatavalt vastas neist 737 964 (77,83%).
- 11.03 Eesti Ülemnõukogu võttis vastu otsuse mitte korraldada Eestis 17. märtsile kavandatud üleliidulist referendumit.
- 27.03 Eesti Ülemnõukogu moodustas rahareformi komitee.
- 13.06 Eesti Ülemnõukogu võttis vastu omandireformi aluste seaduse.

- 04.08 M. Gorbatšov sõitis puhkusele Forosesse (Krimmis). Teda pidi asendama asepresident G. Janajev.
- 19.08 Moskvast algas riigipöördekatse.
- 20.08 Ülemnõukogu täiskogu kuulutas Eesti iseseisvaks riigiks.
- 23.08 Eesti ja Läti tunnustasid vastastikku teineteise iseseisvust.
- 24.08 Vene Föderatsioon tunnustas Eesti Vabariigi riiklikku iseseisvust.
- 25.08 Esimese suurriigina tunnustas Eesti iseseisvust Prantsusmaa.
- 27.08 Euroopa Ühendused tunnustasid Eesti iseseisvust.
- 28.08 Saksamaa ja Soome taastasid diplomaatilised suhted Eestiga.
- 29.08 Rootsi avas esimese välisriigina oma suursaatkonna Tallinnas.
- 02.09 USA taastas Balti riikidega diplomaatilised suhted.
- 02.09 Algas NSVL Rahvasaadikute Kongressi erakorraline V istungjärk.
- 03.09 Eesti Ülemnõukogu otsustas moodustada Põhiseaduse Assamblee.
- 06.09 NSVL Riiginõukogu tunnustas Eesti, Läti ja Leedu iseseisvust.
- 10.09 Eesti, Läti ja Leedu võeti vastu OSCE liikmeks.
- 17.09 Eesti, Läti ja Leedu võeti ÜRO liikmeks.

Taasiseseisvumisest

Vaino Väljas

Maailmapoliitika üldpilt oli 1988. aasta alguseks lootustandvalt selginenud. „Külma sõja” selgroog oli murtud asetleidnud strateegilise ründerelvastuse ja aatomirelvade vähendamise ning kontrolli saavutamise tulemusena; alustati läbirääkimisi tavarelvastuse osas; relvakonfliktid Afganistanis, Angolas, Nicaraguas ning mitmetes teistes regioonides olid lahendamisjärgus. See, mis veel lähiminevikus näis ilmvõimatuna, oli muutunud tajutavaks reaalsuseks.

Killuke mälusalvest: 1988. aasta alguses saabus Nicaraguasse ÜRO missioon eesotsas peasekretär Pérez de Cuéllariga eesmärgiga viia lõpule sandinistide ja kontrate vahelise rahulepingu sõlmimine ja anda USAle ja NSV Liidule üheselt mõista, et tuleb lõpetada vaenupoolte toetamine. Olin enne Venezuelas Pérez de Cuéllariga kohtunud; olgu märgitud, et aastail 1978–1979 töötas ta seal Peruu suursaadikuna, samal ametikohal oli ta 1969–1971 olnud Moskvast. Hiljem, juba ÜRO peasekretäri asetäitjana oli tema ülesandeks Afganistani, Iraani, Iraagi, Namiibia ja Nicaragua kriiside reguleerimine. Tema Managuasse saabudes toimus meie kohtumine. Andsin talle ülevaate relvatarnete lõpetamise plaanist pariteetselt USAga (kohapealse suursaadikuna olin NSV Liidu välisministeeriumi poolt Nicaragua kriisi lahendamiseks moodustatud erikomisjoni juhi asetäitja). Pérez de Cuéllar jäi esitatuga rahule. Jutuajamise lõpus küsis ta sõbralikus toonis: „Aga kuidas kodumaal ajad arenevad?” Ta teadis, et olin Eestist. Vastasin, et väga ärksavaimuliselt ja üsnagi radikaalselt.

Vaino Väljas

Ja saabuski ajalooline hetk. 23. märtsil 1988 kirjutati Nicaragua piiri-
linnas Sapoas alla rahulepingule. Verine, ohvriterohke, üheksa aastat
väldanud kodusõda oli lõppenud. Rahulepingu allakirjutamist juhtis katoliku
kiriku peapiiskop kardinal Miguel Obando y Bravo. Tseremoonia lõppedes
tuli ta minu juurde, tegi ristimärgi ja lausus: „Jumal õnnistagu teid, meie
rahvas ei unusta, mida olete tema heaks teinud!”

Miks ma neist kaugetest asjadest kirjutate? Aga selleks, et rõhutada: ka
väike riik võib maailmas märgilise tähtsusega asju korda saata.

13. juunil Nicaraguas koos abikaasa Maiga lennukisse astudes, et oma
järjekorras üheksandale „troopikapuhkusele” sõita, ei osanud ma ilmaski
ette kujutada, mis mind ees ootab. 14. juunil, kui olin veel Atlandi ookeani
kohal, toimus Moskvas NLKP Keskkomitee Poliitbüroo istung. M. Gorbatšov
teatas sellel, et EKP Keskkomitees toimub muudatus ja I sekretäri kohale
soovitatakse Vaino Väljas. Koduste „riigikukutajate”, eesotsas Enn-Arno
Sillariga, töö oli vilja kandnud. Sama päeva õhtul, piltlikult väljendades otse
lennukitrepilt, saabusin Gorbatšovi kabinetti. Tunnustussõnad Nicaraguas
tehtu eest ja „tänutäheks” ränk vastutuskoorem Eestimaal toimuva eest.
Minu emotsionaalses toonis esitatud vastuväiteid, et ma ei taha vastutada
selle eest, millest pole osa võtnud viimase üheksa aasta jooksul, ja oleksin
igati rahul kodusaares kalurikolhoosi Hiiu Kalur rannapüügi brigadiri kohaga,
ei võetud kuulda.

16. juunil toimus EKP Keskkomitee pleenum, millel mind valiti I sek-
retäriks. 17. juuniks oli Rahvarinne kavandanud rahvarohke poliitilise
meeleavalduse. Tähelepanuväärne oli sellele eelnenud NSV Liidu kaitse-
ministri visiit Eestisse 14. juunil. Kohtumisel Karl Vaino ja teiste tolaeagsete
juhtidega oli küsimuseks jõu kasutamine eelpoolmainitud ürituse ärahoi-
miseks. Määravaks sai aga rahvusvaheline olukord. Pärast 14aastast vaheaega oli
29. mail 1988 Moskvasse visiidile saabunud USA president, Ronald Reagan.
Olles allkirjastanud Mihhail Gorbatšoviga keskmaa tuumarelvade leppe,
teatas ta, et NSV Liidu ajaloo „kurjuse impeeriumi” etapp olevat nüüdseks
minevik. See kohustas. Lisaks oli lähiajal algamas NLKP XIX parteikonve-
rents. Kõige selle koosmõju viiski selleni, et Moskva kõrgemalt juhtkonnalt
jõu kasutamiseks luba ei saadud. Saatus oli meie vastu armuline.

Lauluväljakul toimunud meelevaldus oma ümmarguselt 100 000 osa-
võtjaga oli paljutähenduslik. Olev Remsu kirjutas 24. juuni ajalehes Sirp ja
Vasar: „Miitingul valitses hirmu hüljanud rahva vabadus- ja vaimustusmeele-
olu.” Samas oli see ka otsene ultimatiivne nõue – meiega tuleb arvestada!
Rahvarinne näitas, milleks ta võimeline oli. Vastavalt sellele tuli nüüd tegut-
sema asuda. 16. juunil kohtusin meie delegaatidega parteikonverentsile.
Meeskonnatöona (E.-A. Sillari, I. Toome, M. Titma, P. Sookruus, R. Palmaru,
J. Kaarma, A. Väli) panime kirja meie seisukohad ja need jagati Moskvas

konverentsi sekretariaadi kaudu laiali kõikidele delegaatidele ja ajakirjanikele. Pearõhk oli selles dokumendis liiduvabariikide suveräänsuse tagamisel, õigusel oma riigikeele ja kodakondsuse sisseviimiseks, hariduspoliitikal, mis arvestaks ajaloolisi, rahvuslikke ja kultuuritraditsioone, isemajandamisel. Ühiskondlikele organisatsioonidele ja rahvaliidumistele tuli anda õiguslik staatus ja üldrahvalik referendum tunnistada rahva tahte kõrgeimaks avaldusvormiks. Taktikaliselt oli kõik õige ja oma konverentsisõnavõtte sain keskenduda ka mõnedele aktuaalsetele välispoliitilistele küsimustele.

Ajaliselt distantsilt tagasi vaadates kirjutas M. Gorbatšov 2005. aastal: „Oluliseks verstapostiks oli XIX parteikonverents. Tegelikult otsustati just seal põhimõtteline küsimus – kas me jätkame ja süvendame perestroika kurssi või peatame selle ja pöördume tagasi stalinlik-brežnevlikku aega koos tsensuuri, pagenduste, teisitimõttelejate väljasaatmistega. Selleks ajaks oli küpsenud ka eriti Balti liiduvabariikide ja keskuse suhete demokratiseerimise probleem, samuti riikliku juhtimise detsentraliseerimise, iseseisvate liiduvabariikide õiguste ja sõltumatuse vajadus. Mäletan tänaseni hästi, kui põhjalikult ja teravalt kõneles konverentsil nendest probleemidest EKP KK I sekretär Vaino Väljas. Tema kõne sisaldas mitmeid põhimõttelisi ettepanekuid, mis oma olemuselt langesid kokku minu nägemusega vajadusest demokratiseerida Nõukogude Liidu riiklikku ülesehitust. Ka pärast XIX parteikonverentsi kohtusime korduvalt Vaino Väljasega, keda austan ja usaldan tänaseni.” (E. Anupõld, „Ühe elu pöörud”, lk 82.)

Kahjuks ei kujunenud XIX parteikonverents Gorbatšovi ja tema toetajate ideede võidukäiguks. Tajusin seda nii sõnavõtte kuulates kui ka hiljem põhiresolutsiooni komisjonis, kus asjata püüdsin mõningaid meie platvormi seisukohti sellesse lülitada.

Armeekindral F. Bobkov kirjutab selle kohta järgmist: „Need, kes kihutasid Eestit Nõukogude Liidust välja astuma, selgusid partei XIX konverentsil... Ja siis ilmus Kremli Kongresside Palee kõnetooli Väljas, veel Nicaragua püssirohusuitsust läbi imbinud vastne EKP KK I sekretär. Ta ütles oma sõnavõtte lõpus, et delegatsiooni ettepanekud on edasi antud konverentsi presiidiumile. Aga ettepanekutes olid täpselt sõnastatud Eesti Nõukogude Liidust väljaastumise teed.” (F. Bobkov, „KGB ja võim”, Moskva 2003, lk 341–342.)

Sellest, millised meeled valitsesid Poliitbüroos, annavad tunnistust selle liikme J. Ligatšovi memuaarides kirjutatud read: „1988. a. sügiseks oli selge, et Balti liiduvabariikides toimub kiire protsess aktiivsete natsionalistlike, nõukogudevastaste jõudude moodustamiseks. Eestis, Lätis ja Leedus said natsionalistlike jõudude liidriteks kõrged parteifunktsionäärid.” (J. Ligatšov, „Kes reetis NSV Liidu”, Moskva 2009, lk 227.)

Juba konverentsi ajal korraldati liiduvabariikide parteijuhtide nõupidamine NLKP Keskkomitee Poliitbüroo ja sekretäride osavõtul. Seal öeldi karme